

יצחק אבי רונס

על קנאות צעירים, וקפדנות חכמים

לאור מקרים שאירעו בשנים האחרונות עלתה לדיון שאלת היחס החינוכי הראוי אל קנאותם הלוהטת של בני הדור הצעיר, כמו גם שאלת מקומה של הקנאות בעבודת ה' בכלל.

ברצוני לבחון שאלות אלו לאור עיון בסוגיית אגדה, המופיעה במסכת תענית דף ד עמוד א, המקפלת בתוכה בתמצית מחלוקת חכמים חריפה בשאלת אופן התנהגותם הרצויה של תלמידי החכמים בכל הקשור למידת הכעס והקנאות:

ואמר רבא: האי צורבא מרבנן דרתח - אורייתא הוא דקא מרתחא ליה שנאמר: "הלוא כה דברי כאש נאם ה'" (ירמיהו "כג, כט) ואמר רב אשי: כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל אינו תלמיד חכם שנאמר: "וכפטיש יפצץ סלע" (ירמיהו כג, כט). אמר ליה רבי אבא לרב אשי: אתון מהתם מתניתו לה אנן מהכא מתנינן לה, דכתיב: "ארץ אשר אבניה ברזל" (דברים ח, ט) אל תקרי אבניה אלא בוניה. אמר רבינא: אפילו הכי מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא שנאמר: "והסר כעס מלבך וגו'" (קהלת יא, י).

רבא - לימוד זכות על הקנאים הצעירים

הגמרא פותחת בדברי רבא על כך שיש ללמד זכות על תלמיד חכם צעיר² שעה שהוא מבטא את כעסו כלפי עוברי עבירה³. לדבריו יש ללמד זכות ולומר שכעסו זה אינו מלמד על מידותיו הרעות, כי אם להיפך על דביקותו היתירה בתורה. דברי רבא מתייחסים לקנאותם של הצעירים המסבירים את מעשיהם כנסיון לקנא את קנאתה של תורה, בה בשעה שנדמה לעתים למתבונן כי לא זה הוא מקור התנהגותם, וכי במעשיהם הינם מחפשים תואנה לנתינת דרור ליצריהם. לדעת רבא יש ללמד זכות על אותו 'צורבא מרבנן', ולומר כי מעשיו אינם כתוצאה ממידות רעות, אלא ש'אורייתא הוא דקמרתחא ליה' - דבקותו בתורה גורמת לו להכיר ולהעריך באופן מיוחד את ערכה וקדושתה, ורגישות נעלית זו

1 עיון בדברי הגמרא מסכת תענית ד.

2 ראו דברי רש"י ד"ה 'צורבא מרבנן', המדגיש כי דברי רבא מכוונים כלפי "בחור חריף", שכן "תלמיד חכם זקן לא קרי צורבא, אלא ההוא מרבנן קרי ליה".

3 "תלמיד חכם אף על פי שתורתו מכעיסתו בשעה שרואה מעשי בני אדם מכווערין...", לשון המאירי בתענית ד שם.

היא שגורמת לתגובתו הקשה שעה שהוא נוכח בכך שאחרים נוהגים בה זלזול⁴. מדבריו של רבא עולה כי לימוד זכות זה של 'ריתחא דאורייתא' אין מקומו כי אם ביחס לאותם הצעירים אשר לא גיבשו עדיין את מלא שיעור קומתם התורנית. בעוד שנכון לדעתו ללמד זכות על הצעירים מתוך הבנה כי כעסם וקנאתם מעידים על התקדמות בריאה של תהליך גדילתם וצמיחתם בתורה, הרי שהתנהגות כעסנית זו מקומה לא יכירנה בין תלמידי החכמים הבוגרים והשלמים. לאור הביקורת העולה מדברי רבא כלפי התנהגות זו שעה שהיא מתגלה בקרב תלמידי החכמים השלמים, ממשיכה הגמרא ומביאה את מימרתו של רבאשי החולקת על כך, ומבטאת בתקיפות דעה שונה לחלוטין בדבר דמות דיוקנו של החכם האידיאלי.

רבאשי - הלהט והתקיפות כסימן ההיכר של הנושא את דבר ה'

לדעת רבאשי אותה 'ריתחא דאורייתא' אינה תופעה בוסרית כלל ועיקר. לדבריו, אין מדובר בתופעה בעייתית שיש מקום ללמד עליה זכות ולהתייחס אליה בסלחנות, אדרבא, זוהי ההתנהגות ההולמת מלכתחילה כל תלמיד חכם באשר הוא. ולא עוד, אלא שלדעתו עצם קיומה של 'ריתחא' זו הוא סימן ההיכר הנאמן ביותר להכיר את טיבו האמיתי האדם, עד כדי כך שניתן לומר כי 'כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל אינו תלמיד חכם'⁵.

את דבריו מוכיח רבאשי מהפסוקים בירמיהו, המתארים כיצד ניתן להבחין ולהכיר בין נביא האמת שדבריו דברי אלוקים חיים, לבין נביאי השקר המשמיעים

4 "אורייתא מרתחא ליה - שיש לו רוחב לב מתוך תורתו, ומשים ללבו יותר משאר בני אדם, וקא משמע לן דחייבין לדונו לכף זכות", לשון רש"י שם. לדברי רש"י רבא ביקש לבאר כיצד ייתכן כי לימוד התורה שדרכיה דרכי נועם מוביל אדם להיפוכה - מדת הכעס. לימוד התורה מגביר את רגישות הלומד, כך שהוא חש יותר מכל האחרים את עומק הפגיעה שבחטא וממילא את החובה למחות, וכך דווקא הוא יכול להופיע כבעל כעס.

5 לדברינו, דברי רבאשי באים כתגובה לדברי רבא, ואף כוונתו להתייחס לשאלת כעסם של תלמידי החכמים, וראו בגבורת ארי על אתר שהוכיח כי אכן לכך כוונתו מכח העובדה שבהמשך חוזרת הסוגיה לעסוק בפירוש בעניין הכעס ("והסר כעס מלבך"). נראה כי כך הבין רש"י גם כן, המבאר את כוונת הביטוי "קשה כברזל" - "קפדנים וקשים כברזל". הקפדנות היא שמובילה לכעס, כנאמר באבות דרבי נתן (ט"ו, ב): "ואל תהי נוח לכעוס כיצד מלמד שיהא עניו כהלל הזקן ואל יהי קפדן כשמאי הזקן". כך פירש רש"י עצמו בעניין אליהו הנביא כי מדת הקפדנות מתבטאת בכעס ("היה קפדן - שכעס על אחאב, ואמר 'חי ה' אם יהיה השנים האלה טל ומטר", סנהדרין קיג:). בחידושי אגדות למהר"ל בסנהדרין שם, ביאר כי אכן כוונת הדברים אחת היא: "משה היה כועס שאמר (במדבר כ') 'שמעו נא המורים', ואילו אהרן לא קפיד כי משה נאמר בו איש אלקים ומפני כך היה קפדן", והסביר שם כי מקור קפדנות-כעסנות זו בקדושה, שכן "כל קדוש הוא אש, וכמו שאמרו גבי ת"ח (תענית ד' א) דאי חזית ת"ח דרתח אורייתא דקמתחא".

אך את חלומותיהם הדמיוניים. "מה לתבן את הבר", זועק ירמיהו, "הלא כה דברי כאש נאם ה' וכפטיש יפצץ סלע". כאשר דבר ה' ממלא את האדם הרי שהוא חש ופועל כאילו האש בוערת בעצמותיו, וכמי שאוחז בידיו פטיש המסוגל לשבור כל סלע שנקרה לפניו.

לדעת רב אשי הדברים אינם נכונים אך לנביא וראויים הם להיאמר ביחס ללומדי התורה באשר הם. כל שאינו נוהג כן, יש לחשוש לגביו שמא מתינותו ונועם הליכותיו אינם אלא ראייה לכך, שבדומה לנביאי השקר, אין דבר ה' ממלא את לבו.

רבי אבא - הברזל ככוח בונה ולא סותר

בעוד שרב אשי דימה את החכם לפטיש המפוצץ ומשבר את הסלעים, סבור רבי אבא שיש לקבל את הדימוי המשווה את החכם לברזל, באופן חלקי בלבד. רבי אבא מודה כי על תלמידי החכמים להיות קשים כברזל, אלא שלדבריו יש ללמוד זאת ממקרא אחר המעמיד את העניין באור שונה.

אם רב אשי דימה את קנאות החכם לאש השורפת, ולפטיש הברזל, בעזרתם ניתן לכלות את הרשעה – הרי שלעומת כוחות הכילוי, מציב רבי אבא דימוי חיובי יוצר: "אמר ליה רבי אבא לרב אשי אתון מהתם מתניתו לה אנן מהכא מתנינן לה דכתיב ארץ אשר אבניה ברזל אל תקרי אבניה אלא בונה".

רבי אבא מדמה אף הוא את תוקפו של החכם לברזל, אלא שהוא דורש זאת מפסוק אחר. הפסוקים בפרשת עקב, אינם מתארים את הסכנה הנובעת ממסיתים ומחטיאים שמבחוץ, אלא את סכנת ההתפוררות המוסרית הפנימית: "השמר לך פן תשכח את ה' אלקיך לבלתי שמר מצותיו ומשפטיו וחקתיו אשר אנכי מצוך היום: פן תאכל ושבעת ובתים טבים תבנה וישבת: ...ורם לבבך ושכחת את ה' אלקיך המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים... ואמרת בלבבך כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה". דימויו של החכם לברזל, אינו בא לתאר את מלחמתו ברשעים, כי אם את אישיותו המוסרית האיתנה ואת עמידתו העיקשת נגד פיתויי היצר המבקשים להסיטו מדרך התורה. החכם הינו הבנאי, שבזכות עמידתו זו הוא בונה את בניינה של התורה ובניינו של עולם, ומקרין בכך על העם כולו ומשמרם מפני סכנת הנפילה הפנימית. את מחלוקת החכמים מסכמת הגמרא בהבאת דברי רבינא אשר חוזר ומגיב לדבריו המקוריים של רבא ביחס ללומד הצעיר.

רבינא - חובת החכם להתנהג תמיד בנחת עם סביביו

רבינא חוזר לדיון באותו ה'צורבא מרבנן', לאור פנייתו של קהלת אל למדנים

6 "כה אמר ה' צבאות אל תשמעו על דברי הנבאים הנבאים לכם מהבלים אתכם, חזון לבם ידברו לא מפי ה'", (ירמיה כ"ג, טז), וברד"ק פירש: "מהבלים – מפתים אתכם בדברי הבל לאמר שלום יהיה לכם כי החזון שהם אומרים מלבם הוא לא מפי ה'".

אלו⁷: "שמח בחור בילדותיך ויטיבך לבך בימי בחורותך והלך בדרכי לבך ובמראי עיניך ודע כי על כל אלה יביאך האלקים במשפט: והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך כי הילדות והשחרות הבל". רבינא מודה לדברי רבא, שאמנם בכחה של תורה לגרום להרתחת ליבם של הצעירים, וכי יש מקום ללמד עליהם זכות משום כך. אולם, לדעתו חובת הרבנים להדריכם וללמדם כי "הילדות והשחרות הבל", ולא להניחם להמשיך בהתנהגותם ללא כל הפרעה.

"אמר רבינא אפילו הכי מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא שנאמר והסר כעס מלבך" וגו'. את הצורבא מרבנן ש'אורייתא קמרתחא ליה', יש ללמד ולהדריך כי דרכו אינה דרכה של תורה. חובת הרב ללמדו להכיר בגנות הכעס⁸, על מנת שיסירו מלבו וילמד עצמו להתייחס אל הבריות בניחותא. דברי רבינא נאמרו אמנם בתגובה לדברי רבא, אך הובאו בסוף הדיון בכדי שקביעתו כי "מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא" תשמש כסיכום וכחתימה לדיון כולו⁹.

7 "שמח בתלמודך - למוד משמחה ומטוב לב והלך בדרכי לבך להבין מה בלבך לפי ראות עיניך", רש"י שבת ס"ג, א. ועיין קהלת רבה י"א, ח: "ר' יודן אמר 'בילדותך' בתורתך שלמדת בילדותך 'ויטיבך לבך בימי בחורותיך' זו המשנה 'והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך' - זה התלמוד 'ודע כי על כל אלה יביאך האלקים במשפט' - אלו מצוות ומעשים טובים".

8 "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן כל הכועס כל מיני גיהנם שולטין בו שנאמר והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך ואין רעה אלא גיהנם שנאמר כל פעל ה' למענהו וגם רשע ליום רעה... ", נדרים (כ"ב, א).

9 במסכת יומא (כ"ג, א) קובע ר' יוחנן במקביל לדברי רב אשי אצלנו, כי "כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד חכם", וכפי שכותב הצדקת הצדיק (אות מ"ז) הכוונה לשבח את כעסם של תלמידי החכמים: "אין לך שום מדה וכח שאין בה צד טוב גם כן רק צריך שישתמש בה כפי רצון השם יתברך... ונחש הוא שורש הרע בכעס.

ובתלמיד חכם - רצה לומר אשר כל מגמותיו רצון השם יתברך - אדרבה הוא טוב מאוד". בצדקת הצדיק קישר בין מימרתו של ר' יוחנן לדברי ריש לקיש בגמרא בשבת (סג): " אם תלמיד חכם נוקם ונוטר כנחש הוא חגריהו על מתניך". אולם, נראה כי כוונת ריש לקיש אינה לשבח את כעסם של התלמידי חכמים, ואדרבא, דבריו באים לבטא מחלוקת קיצונית וחרפה נגד דברי גיסו. במקום שר' יוחנן קבע כי החכם שאינו נוהג כאותו נחש "אינו תלמיד חכם", סבור ריש לקיש כי תופעת החכם הנוהג כנחש משונה בתכלית ואין לה מקום כלל ועיקר. כנגד דברי ר' יוחנן, מדמה ריש לקיש חכם זה לתופעה מקבילה, משונה לא פחות, זו של עם הארץ חסיד: "ואמר רבי אבא אמר רבי שמעון בן לקיש אם תלמיד חכם נוקם ונוטר כנחש הוא חגריהו על מתניך, אם עם הארץ הוא חסיד אל תדור בשכונתו". בעיני ריש לקיש, מדובר בשתי תופעות משונות ובלתי צפויות בצורה שווה. עם זאת, לדעתו על אף כעסו הבלתי ראוי של החכם, כדאי ללמוד תורה מפיו, ואין לבטלו בביטול גמור כדין תלמיד חכם שאין בו יראת שמים (אותו תשחית וכתר - תענית ז). ויש להעיר, כי מהגמרא בבבא מציעא (פד.) ניתן לראות כי ריש לקיש קיים הוראה זו בעצמו, כפי שאף ר' יוחנן קיים בעצמו את דבריו הוא, ושמא בסוף ימיו חזר בו ריש לקיש ממחשבתו זו...